

Kalbos vieta lietuvių pasaulėvaizdyje

Irena SMETONIENĖ

Marius SMETONA

VILNIAUS UNIVERSITETAS

Istorikai išsamiai aprašė, kada susikūrė pirmosios valstybės, jie net gali pasakyti, kada ėmė kurtis viena ar kita tauta, tačiau kada atsirado kalba, kokia ji buvo, kaip skambėjo pirmieji žodžiai, kam tos kalbos reikėjo, tebesiginčijama iki šiol. Sutariama tik dėl vieno – pasaulio nėra be kalbos, o kalbos be pasaulio. Žmogui būdinga ypatingo kalbos vertingumo nuojauta, šventose įvairių religijų knygose liudijama dieviška kalbos prigimtis, žvelgiama į ją kaip į esminę žmogaus galią. Kalbos charakterį lemia biologinės prielaidos, tam tikru būdu susiformavusi artikuliacinė bazė, bet labiausiai – tautos istorinė patirtis. Prisirišimas prie gimtosios kalbos žmogui yra savaiminis ir instinktyvus. Ji – esminis tautą jungiantis ryšys, einantis nuo kasdieninio, buitinio bendravimo iki filosofijos, poezijos, maldos – aukščiausių žmogaus dvasios atsiskleidimų. Filosofai teigia, kad žmogus negali realizuoti savo asmenybės, savo kultūrinio tapatumo neturėdamas gimtosios žemės, kalbos, papročių, tautinės savimonės pagrindo. Kalba-tauta-valstybė yra nematomais, bet ypač tvirtais saitais susieta grandinė, kurią mūsų pareiga išsaugoti ir palaikyti.

„Lietuvių kalbos žodyne“ pateikiama 10 leksinių žodžio *kalba* reikšmių: 1. žodinio minčių reiškimo sistema; 2. kalbėjimas, dalijimasis mintimis, pašnekesys; 3. sakomoji ar pasakytoji mintis, pasakymas, pasakojimas, nuomonė; 4. prakalba (proginė kalba); 5. sugebėjimas kalbėti; 6. kalbėsena, balsas; 7. tam tikra kalbos skirtybė, atmaina; 8. minčių reiškimo būdas, stilius. 9. tarmė, šnekta; 10. *prk.* kalbą primenantis reiškiny, kas panašu į kalbą.

Iš pateiktų reikšmių matyti, kad kalbą linkstama apibrėžti kaip sistemą, komunikacijos aktą. 1, 5 ir 8 reikšmės iliustruojamos raštu, žodyno arba kalbos specialistų sakiniiais, gyvosios kalbos pavyzdžių nesama ir prie 9 reikšmės. Tačiau šios reikšmės, nors suformuluotos moksliskai, labai svarbios, nes formuoja šiuolaikinio žmogaus sampratą ir požiūrį į kalbą. Įdomu stebėti, kiek įtakos žodyninės reikšmės daro šiandien. Tyrimui labai svarbi yra ir gyvoji vartosena, nes siekiama atskleisti sąvokos vaizdą žmogaus sąmonėje. Tam reikšmingos gali būti tik 2, 3, 6 ir 10 reikšmės, kurios iliustruojamos tarminiais pavyzdžiais.

Tarminiai pavyzdžiai rodo tam tikrą proto, sąmonės, gyvybės ženklą, galėjimą kalbėti, pašnekesį ir minčių dėstymą, bendravimą, kalbėjimo būdą, išreikštą, paskleistą mintį, nuomonę, įtikinimą, kalbos kaip gimtosios šnektos supratimą.

„Dabartinės lietuvių kalbos žodyne“ (DLKŽ) pateikiama mažiau žodžio *kalba* reikšmių: 1. žodinio minčių reiškimo sistema; 2. praktinis sugebėjimas reikšti žodžiais mintis; 3. tam tikra minčių reiškimo sistemos atmaina; 4. pašnekesys; 5. viešas kalbėjimas klausytojams; 6. ne žodinis minčių reiškimas.

Taigi gyvojoje kalboje *kalbos* reikšmių ir atspalvių nedaug, beje, ir senuosiuose raštuose daiktavardis *kalba* vartotas negausiai, dažniau jį vartojo tik garsus 16 a. lietuviškos katalikiškos literatūros pradininkas, pirmųjų Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės lietuviškų knygų autorius Mikalojus Daukša. Kyla klausimas, gal pats žodis lietuvių kalboje gana naujas, gal anksčiau lietuvių kalboje būta kitų žodžių tai pačiai sąvokai reikšti. Viena aišku – *kalba* yra veiksmažodžio *kalbėti* derivatas^[1]. Etimologas Janas Otrębskis teigia, kad pats žodis *kalba* yra sudarytas iš dviejų panašios reikšmės, bet skirtingos kilmės šaknų: „Lie. *kalbà*, –*õs*, *kalbq* ‘Rede’ atsiradęs iš heterogeninės reduplikacijos: **kal-bā*. Pirmasis sandas **kal-* tapatus su šaknimi **kal-*, kurią regime sl. **kol-kolъ*: r. *kolokol* ‘Glocke’, gr. *καλέω* ‘rufen, nennen’, lo. *calō*, –*āre* ‘aus-zusammenrufen’. Antrasis **kal-bā* sandas galbūt pamatuotas ide. šaknimi **bhā-*: le. *bajać*, *baję* ‘fabeln, schwatzen’ bei *baśń* ‘Fabel, Märchen’, r. tarm. *bajaty*, *baity*, *baty* ‘reden, sprechen’, *basny* ‘Fabel, Märchen’; lo. *fārī* ‘sagen’, gr. *φημί*, dar. *φᾶμι* ‘sage, kalbėti, sakyti’.“^[2]

Vadinasi, pats žodis turi senas šaknis, o norint suprasti tiriamos sąvokos reikšmę, būtina pažvelgti į veiksmažodžio etimologiją. Voiciechas Smoczyński 1982 metais teigė, kad „baltiškai *verba dicendi* reprezentuoja kelias ide. šaknis. Lie. *kalbėti*, *kalbù* turi šaknį **kel(ə)-*, kuri išplėsta elementu *-b-*. Tai matome, pirma, iš la.

kaluôt 'plepėti, kalbėti' ir, antra, iš gr. *καλέω* 'kviečiu, šaukiu', lo. *calō*, *-āre* 'sušaukiu', s. v. a. *halōn*, *holōn* 'šaukti'.^[3] Plačiau šio žodžio etimologiją jis yra aptaręs naujausiame (2016) žodyno leidime.

Lietuvių kalboje vartota ir dabar vartojama nemažai *kalbos* sinonimų. Vienas iš tokių yra *šneka*, LKŽ turintis 6 reikšmes.

Atskiro aptarimo reikalauja veiksmažodis, iš kurio padarytas daiktavardis, t. y. *šnekėti*. LKŽ duomenimis, jis vartojamas 5 reikšmėmis, kurių pirmos trys aiškiai rodo sąsajas su *kalba* ir *kalbėti*: 1. naudotis kalba reiškiant mintis, bendraujant su kitais, kalbėti; 2. kalbėti, sakyti ką kam; 3. reikšti kokią nuomonę apie ką. Kitos dvi, nors reiškia tam tikrą kalbą, su žmonių kalba ir kalbėjimu susijusios personifikacijos ryšiu: 'čiulbėti, švilpauti, krykšti, girgsėti, karkti, kriuksėti, dūgztį ir pan. ' Tačiau būtent šios reikšmės turi seną prasmės pamatą. Anot Smoczyńskio, *šnekėti* yra onomatopėjinės kilmės: „Pochodzenie *šnek-* jest onomatopeiczne, podobnie jak w wypadku dn. *snaken*, *snakken* 'gadać, paplać' (= nwn. *schnacken* 'gadać, gawędzić'), niderl. *snacken* ts., por. LEW 1018. Brak apofonii (*šnak-*, *šnik-*) zdaje się to potwierdzać.^[4] Nors žodynai neteikia *šnekos* reikšmės 'čiulbėjimas, švilpavimas, burbuliavimas ir t. t. ', tačiau ji visiškai įmanoma.

Atkreiptinas dėmesys, kad dabartinėje kalboje (DLKŽ duomenimis) *šneka* ir *šnekėti* vartoseną traukiasi, jie bevartojami tik keliomis reikšmėmis: *šnekėti*: 1. kalbėti; 2. čiulbėti; *šneka*: 1. šnekėjimas, pokalbis; 2. bendravimas kalbos priemonėmis, paskalos.

Kitas *kalbos* sinonimas *byla* „Sinonimų žodyne“ (SŽ) apibūdinamas kaip 'iškilminga, rimta kalba', tačiau iš LKŽ pateiktų pavyzdžių matyti, kad senuosiuose raštuose, XIX a. pabaigos ir XX a. pradžios autorių darbuose bei tarmėse šis žodis savo pagrindine reikšme nesiskyrė nuo *kalbos* vartosenos – pirmoji *bylos* reikšmė ir aiškinama sinonimais *kalba*, *šneka*. Žodis *byla* turi ir kitų reikšmės atspalvių, gerokai nutolstančių nuo pagrindinės reikšmės. DLKŽ ir SŽ akcentuoja *bylos* iškilmingumą, rimtumą, nors tokia atskira reikšmė į LKŽ neįtraukta, o iš iliustracinių reikšmių pavyzdžių to iškilmingumo nematyti. LKŽ pateikia tik šio žodžio pirmosios reikšmės atspalvį: prakalba, oracija. *Prakalba* ir *oracija* LKŽ aprašomi kaip atskiri žodžiai, kurių reikšmės labai artimos *kalbos* reikšmėms, kai kurios iš jų iš tiesų turi iškilmingumo atspalvį.

Dar vienas SŽ teikiamas *kalbos* sinonimas yra *žosmė*, vartotas ir senuosiuose raštuose, ir tarmėse. Kaip matyti, trys *žosmės* reikšmės yra tapačios *kalbos* ir jau minėtų sinonimų reikšmėms.

Daugiau dėmesio būtų vertas, nors SŽ ir neminimas, sinonimas *žodis* ir jo pamatinis veiksmažodis *žasti*. Kaip rašė Daukantas, „kiekviena kalba kilsta iš žodžių“, taigi, būtent jis gali būti artimiausias sinonimas. Iš tiesų, tik pirmoji *žodžio* reikšmė pateikiama kaip gramatikos termino apibrėžtis, o kelios tolimesnės rodo kai kuriuose kontekstuose jį esant gryniausią *kalbos* sinonimą.

Nors SŽ nepateikiama, tačiau *kalbos* sinonimas yra ir daiktavardis *liežuvis*: Tai rodo net trys šio žodžio reikšmės. Šiuolaikiniam kalbos vartotojui gali pasirodyti, kad čia kalbama apie perkeltines reikšmes, tačiau daugelyje kalbų *liežuvis* turi reikšmes ‘organas, kalbos padargas’ ir ‘kalba’: „Daugelyje k. tas pats žodis žymi 2 sąv.: ‘liežuvis’, ‘kalba’. Lie. *liežuvis* (turėjo įtakos veiksmažodis *liežiu* ‘laižau’) giminiškas lo. *lingua* < *dingua* (dėl *lingere* ‘laižyti’ įtakos), s. air. *tenge*, go. *tuggō*, pr. *inzuvis*, s. vok. *zunga*, s. sl. *językū* (dėl neaiškos priežasties nukritęs pradžios *d*) ir t. t., visi < ide. **d̥ṅghwā*- (arba panašios)“ (Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė (EDB), *liežuvis*).

Jaunimo požiūris į kalbą

Internetiniame portale apklausos.lt dar 2002 m. buvo pateiktas klausimas: „Kalba – tautos išlikimo pagrindas? Kodėl?“ Naujausi pamąstymai įrašyti prieš penkerius metus, dabar anketos nebepildomos. Atsakymuose labai aiškiai matyti, kad tarp tautos ir kalbos yra be galo glaudus ryšys, šalia yra ir valstybė: *Kalba tautą vienija; Be kalbos žlunga ir tauta (Prūsija). Tai bendrybė, kuri vienija kiekvieną tautos atstovą; Tautai gyvuoti reikalinga kalba, papročiai bei teritorija. Kokia gi tauta be savos kalbos; Nes tauta, neturinti savo kalbos, nėra tauta; Nebesivadintumėm lietuviais, jei neturėtumėm savo gimtosios bei nacionalinės kalbos; Taip, kalba – kultūros dalis, taigi ir išlikimo pagrindas. Kiekviena kalba savaip unikali; Taip. Be kalbos prarastume savo identitetą; Taip, nėra kalbos – nėra valstybės ir t. t.*

Apklausoje neprašoma parašyti, kiek respondentui metų, todėl daryti kokias nors išvadas iš pateiktų atsakymų būtų per drąsu. Tačiau įdomu, kiek tokios nuostatos yra išlikusios jaunimo sąmonėje? Mūsų 2018–2019 m. atlikta universitetų studentų apklausa (humanitarinių mokslų atstovai sudaro 48% visų apklaustų

studentų, 52% – tikslųjų mokslų atstovai; moterys sudaro 52% visų apklaustųjų, 48% yra vyrai) parodė, kad apklaustieji supranta, jog kalba nėra tik garsai, raidės ir gramatinės formos, šalia posakių *garsai; garsai ir jų dariniai; garsai, kurie sukuria vaizdinius* atsiranda ir *gestų kalba; gestai; kūno kalba*. Šiuo atveju mes matome, kad dar esama gestų ir kūno kalbų, vadinasi, suvokiama, kad norint komunikuoti, bendrauti neužtenka tik lingvistinio faktoriaus. Keliose anketose paminėta, kad *tikra kalba yra ne tik gimtoji, bet ir darbo kalba* (darbo kalba suprantama daug plačiau, ne tik kaip anglų, vokiečių ar kitos užsienio kalbos), o nuostata, kad kalba yra tik lingvistiniai dalykai, papildoma ir programavimo kalbomis.

Kitas svarbus dalykas yra suvokimas, kad kalba tai *per tūkstančius metų brendęs, augęs, keitęsis protėvių palikimas, leidžiantis būti visaverčiu Lietuvos piliečiu*. Tai leidžia atsakinėjusiems susieti save su tauta, valstybe ir net atkreipti dėmesį į tai, kad kalba tai *tautos pagrindas ar didžiausias kiekvienos tautos turtas, vienijimo simbolis ir tikros valstybės požymis*. Kitaip sakant, valstybė ir tauta negali egzistuoti be kalbos, kuri perduoda ne tik pačią identiteto idėją, bet ir *kultūrą, papročius, tradicijas* ir galų gale *istoriją*. Tačiau toks požiūris kartais gali privesti prie puristinio požiūrio į kalbą: *tikra kalba yra ta, kuri puoselėjama nuo seno ir be svetimų kalbų žodžių; tikroji kalba yra bendravimo priemonė, o ne žodyno nauji žodžiai ar skoliniai iš kitų kalbų*. Toks klaidingas požiūris galėjo susiformuoti dėl kelių priežasčių: pirma, aklas patriotizmas; antra, ugdymo proceso trūkumai, kur susikoncentruojama į gramatinį taisyklingumą, bet nepaaiškinama, kaip vieni ar kiti kalbos ypatumai ar žodžiai yra atsiradę. Taip pat pažymėtina, kad, nors pasaulyje esama ir visai jaunų kalbų, pateiktieji atsakymai suponuoja, kad *tikra kalba yra ta, kuri gali keistis keičiantis jos vartojimui ir taip pat išlaikyti pastovią struktūrą*, rodo, kad yra žmonių, kurie supranta, kad kalba kinta, nes keičiasi vartojamoji aplinka ir patys vartotojai. Iš esmės galima teigti, kad tokiam dvilypiam požiūriui susiformuoti leido žiniasklaidoje ir socialiniuose tinkluose egzistuojanti diskusija, kur vienoje pusėje yra kalbos gelbėtojai, o kitoje prieš standartinę kalbą nusiteikusiai.

Įdomu tai, kad šiuo metu suaktyvėjus propagandiniam karui tik keli žmonės prisiminė, kad kalba tai *aštriausia ir pats pavojingiausia ginklas; savotiškas ginklas prieš kitus*.

Labai svarbus ir kalbos kaip žmogaus vizitinės kortelės suvokimas: *kalba yra*

kiekvieno žmogaus vizitinė kortelė, jeigu kalbėsime apie gimtąją kalbą. Iš šio sakinio galima matyti, kad palaipsniui ateina suvokimas, kad nuo to, kaip kalbi, priklauso ir požiūris į tave. Tačiau antra sakinio dalis labai etnocentriška, nes ji leidžia suprasti, kad tik sava kalba reikia kalbėti gražiai ir taisyklingai, o kitomis to nereikia daryti. Greičiausiai čia susiduriama su požiūriu, kad užsieniečiai ir taip džiaugsis, kad šnekama jų kalba, ir jiems nebus svarbu, kaip tai daroma. Žinoma, čia esama dalies tiesos, tačiau yra labai didelis skirtumas, ar daroma gramatinių klaidų, yra sintaksinių nelygumų, ar šnekama slengu. Galima spėti, kad toks požiūris atsirado dėl literatūroje, kine kuriamų personažų, kurie dažnai nesilaiko jokių kalbos normų, lygiai kaip ir kalbos stilių ir normų nepaiso muzikos atlikėjai. Tačiau nesuvokiama, kad tai neturi nieko bendro su viešu kalbėjimu ir savęs reprezentavimu.

Dažniausiai atsakoma, kad kalba yra priemonė, įrankis, instrumentas, taip pat dažnai – būdas. Jaunimas kalbą apibūdina kaip bendravimo, pasaulio suvokimo, informacijos perteikimo daiktą. Vienoje iš anketų buvo rastas toks sakinyss: *kalba skirta tik bendravimui ir informacijos perdavimui*. Toks požiūris eliminuoja kalbos kaip meno priemonės funkciją.

Didelę atsakiusiųjų grupę geriausiai apibūdina šis sakinyss: *jokia kita kalba neįmanoma taip perteikti emocijų ir jausmų, kaip gimtąja kalba*. Gimtoji kalba apibrėžiama ir kitais aspektais: ją studentai suvokia kaip *vieną pagrindinių tautos skiriamųjų bruožų; prigimtini žmogaus bruožą, parodanti jo tapatybę, nusakanti istoriją; valstybės skiriamąjį bruožą*. Taip pat kalba laikoma *viena didžiausių tautos vertybių; viena didžiausių vertybių, kurias galėjau perimti iš tėvų, senelių ir kitų protėvių*. Žinoma, suvokiama, kad gimtoji kalba yra *tai, kas išskiria mus visus iš kitų valstybių, žmonių; išskirtinė šalies savybė; ryšys su tradicijomis ir šaknimis; galų gale tai tautos ar piliečio identitetas; tautinės savimonės dalis*. Atsakymuose kalba labai glaudžiai susiejama su *tėvyne ir meile jai*.

Atskirai reiktų aptarti sakinius, rastus dviejose anketose. Pirmame sakinyje matoma abejonė, kad kalboje yra užmaskuotas identitetas, ir keliamas klausimas, kiek apskritai svarbus tokio tipo identitetas: *joje yra mūsų identiteto dalis, paslėpta vartosenos subtilumuose, tačiau šio identiteto svarba ir didumas yra labai ginčytini*. Šis sakinyss ypač svarbus tyrimui, nes juo kaip tik siekiama parodyti, kad vis dėlto kalba yra labai svarbi identiteto formavimuisi. Kitas sakinyss tik atspindi atsakymo idėją: *kalba man nėra tautos bendravimo požymis, nes kaip jaunosios maksimalistų kartos atstovė vis labiau žvelgiu į pasaulį kaip*

savo tautą. Pats atsakymas suponuoja, kad pasaulyje reiktų vienos kalbos, kad nebūtų skirtumų ir visi bent jau kalbiškai būtų lygūs, mat kalba yra kūrinys, dirbtinai mus skaldantis į skirtingas tautas.

Kalba paremijose

Paremija vienu metu veikia kaip kalbos elementas, kaip tradicinės kultūros reprezentantas, kaip retorikos priemonė ir kaip socialinės sąveikos sprendimo įrankis, todėl žodžio *kalba* vartoseną paremijose užfiksuoja ne tik patirtį, bet ir aiškią tautos nuostatą, kas jai yra kalba. Tinklapyje <http://www.aruodai.lt/patarles/> pateikiamos net 266 paremijos apie kalbą. Paremijose *kalba* vartojama žodžių paliudytomis reikšmėmis, tačiau jaučiami tam tikri atspalviai, kurie leidžia susidaryti nuomonę, kokia yra kalba, kaip ji vertinama, kokią vaidmenį ji vaidina tautos (bendruomenės) gyvenime. Štai matyti, kad kalba netampa susikalbėjimo įrankiu, kai šnekama apie skirtingus dalykus; kalba tampa blogio įrankiu, nes siejama su tamsa, ypač kai kalbėtojas sako ne tai, ką galvoja; iš kalbos gali pažinti žmogaus protą, išsilavinimą, brandą, tačiau to paties mentaliteto kalbėtojai susikalba geriausiai; pasakoma mintis turi būti trumpa ir aiški, ištarta normaliu garsu ir tonu, tik tuomet ji vertinama teigiamai; jeigu kalba nepasiekia klausytojų ar pokalbio dalyvių proto ar širdies, ji yra tuščia; kalba gali sukelti neigiamas emocijas, tačiau maloni kalba veikia atvirkščiai. Norint kalbėti, didelio darbo nudirbti nereikia, tačiau mokėdamas kalbą iš visų situacijų rasi išeitį, nes kalba yra aukščiau net už mintį.

Kalba lietuvių literatūroje

Lietuvių rašytojai yra daug kartų kalbėję apie kalbos dalykus, kalbos grožį, prasmę. Iš tiesų, labai svarbu, kokią *kalbos* sampratą mums diegia literatūra, per kurią mes gauname žinių apie visą pasaulį, per kurią formuojame savo vertybių sistemą ir nuostatas.

Grožinėje literatūroje kalba vartojama visomis DLKŽ reikšmėmis, tačiau reikšmių niuansai suteikia sąvokai daugiau atspalvių. Rašytojams *kalba* pirmiausia asocijuojasi su gimtąja kalba, tad nenuostabu, kad ji yra graži, panaši į paukščio čiulbėjimą, jeigu sklinda iš mylimo žmogaus lūpų; kalba skirta Dievo, todėl mūsų savotiška pareiga ją išsaugoti, nors tas saugojimas ir apsiribotų paprastomis trobelėmis. Dažniausiai žodis *kalba* reiškia tiesiog bendravimą, minčių reiškimą žodžiais. Tačiau ir tokiais atvejais kalba kiekvieną kartą gali būti vis kitokia: ji gali

teikti malonumą, sukurti malonią aplinką bendravimui, gali kelti įtampą tarp pašnekovų, bet po kiek laiko sukurti draugišką atmosferą, gali bendravimą apskritai nutraukti, ypač jeigu žodžių pritrūksta, gali būti adresatui suprantama arba visiškai neaiški. Gera kalba teikia džiaugsmą ne tik klausytojui, ji gali pakelti ir kalbėtojo savivertę. Taigi, literatūroje atsiskleidžia visos kalbos galios – tiek teigiamos, tiek neigiamos. Žinoma, literatūra pasitelkia visas kalbos raiškos išgales, todėl joje *kalba* nėra vien žmogaus ypatybė. Čia kalbėti gali viskas, ką aprėpia žmogaus juslės: medžiai, reiškiniai ir t. t., dar ypatingesnė gyvūnų kalba, ypač tų, su kuriais žmogus susijęs sakraliniais ryšiais.

Kalba publicistikoje

Publicistiniai tekstai ypatingi tuo, kad juose atsispindi tie reikšmių atspalviai, kurie matomi jaunimo atsakymuose, mat tarp šių dviejų dalykų yra abipusis ryšys: publicistika stengiasi atspindėti šiuolaikinį gyvenimą, kuriame aktyviai dalyvauja jauni žmonės, o ji pati turi didžiulę įtaką jaunų žmonių gyvenimiškų nuostatų formavimosi procesui.^[5]

Atkreiptinas dėmesys, kad, lyginant su žodynų iliustraciniais pavyzdžiais, paremijomis, literatūriniu diskursu, publicistikoje atsiranda naujų kolokacijų: *mano kalba, derybų kalba, metinė kalba, įkvepianti kalba, kūno kalba*. Nors teigiama, kad kalba pirmiausia yra komunikacijos priemonė, nes geresnio būdo susikalbėti žmonija dar neatrado, o žmogus – sociali būtybė, todėl jam bendrauti būtina, tačiau čia matome daugiau moksliško pasvarstymo apie kalbą. Ji yra ne tik bendravimo, bet ir mąstymo priemonė ir išraiška, neatskiriama nuo mūsų sielos, skatinanti intelekto vystymąsi. Matoma ir didesnė atsakomybė už savo žodžius: kalbai būtina pasiruošti, ir nesvarbu, ar tai bus įprastas metinis pranešimas, ar trumpa kalba – ji turi būti informatyvi ir paveiki, nes, kaip akcentavo jaunimas savo atsakymuose, kalba atskleidžia daug daugiau dalykų, negu norime pasakyti. Publicistika labiau siejasi su jaunimo samprata, nes daugiau kalbama apie kūno kalbą, specialiąsias kalbos atmainas, dirbtinį intelektą.

Be abejo, publicistikoje, ypač patriotinėje (*alkas.lt, propatria.lt* ir kt.), kalbama ir diskutuojama apie kalbos vietą valstybėje, kalbos ir tautiškumo ryšį, kuris buvo matyti ir žodynuose, ir apklausose. Akcentuojama gimtoji kalba, ji yra „mano“, nes tai pirmoji žmogaus kalba, be to, ji yra tautos, kurios dalimi žmogus jaučiasi, kalba, jo šalies, valstybės kalba. Ji yra pagrindas visų tautos vertybių, tautos organizmo dalis, todėl valstybė saugi tol, kol joje puoselėjama kalba.

Natūralus klausimas: ar visos mintys publicistikoje apie kalbą yra tik teigiamos, kaip rodytų čia pateikti pavyzdžiai ir jų interpretacija? Kritiškų minčių šiame diskurse yra, bet tik tuomet, kai rašoma apie lietuvių kalbos normas, jos puoselėjimą, kalbos politiką, tautos ir kalbos, tautos ir valstybės santykį. Nėra nė vienos neigiamos minties, kai kalbama apie kalbą apskritai, todėl neigiami pasvarstymai į analizę neįtraukti.

Kalba Lietuvos filosofų akimis

Išskirtinį dėmesį šiame diskurse reikia skirti didžiajam 19 a. lietuvių humanistui, rašytojui, žymiausiam Mažosios Lietuvos kultūros veikėjui Vydūnui. Tai pirmasis lietuvių filosofas, taip aiškiai aprašęs trijų sąvokų *kalba*, *tauta*, *valstybė* nepertraukiamą ryšį ir svarbą lietuviams.

Iš Vydūno minčių išryškėja kalbos ir mąstymo sąsaja – kalba ir mintis viena kitą veikia, viena be kitos neegzistuoja, „todėl kalboje ir yra harmonija“^[6]. Kalba kyla iš žmogaus sąmonės, tačiau galimybė reikšti sisteminius garsus, iš kurių susidaro kalba, suteikta tik žmogui, tad žodžiui dar reikia ir kūno. Kalbos galia didžiulė, ji yra žmonijos galybės pasireiškimas, todėl ta galia turi skliti tik iš tyrų minčių, pareigos žmonijai supratimo – tik tuomet ji daro stebuklus.

Kalba yra svarbiausias komunikacijos veiksnys, tačiau bendravimas pakelia kalbą į aukštesnį lygmenį, kitaip sakant, kalba auga kartu su žmogumi, su jį supančia bendruomene. Kalba – ne tik bendravimas, bet ir mokslo, pasaulio žinių, meno perteikimas, vertybių nustatymo įrankis. Žmogus, anot Vydūno, kalba visu savo kūnu, gali ką nors pažymėti, nupiešti, tad „kiekvienas meno dalykas todėl yra kalba“^[7].

Vydūnui rūpi ne tik filosofiniai pamąstymai apie kalbą, bet ir jos sugebėjimas perteikti emocijas, žmogaus nuostatas. Šios mintys glaudžiai siejasi su jaunimo mintimi, kad kalba yra žmogaus vizitinė kortelė, jo jausmų amplitudės išraiška.

Vydūnas matė prasmę mokytis kitų kalbų, net manė esant tai naudinga, tačiau ta nauda pasireiškia tik tada, kai „savo kalbą yra pilnai panaudojęs viduje praturtėti“^[8]. Jeigu savo kalbą puikiai moki, tuomet „svetima kalba savo vidaus lobį visai kitaip parodo“ ir „savo vidaus tarsi kitą klėtį atrakina“^[9]. Galima suprasti, kad svetimoms kalboms mokytis nėra taip paprasta, tam reikia daug

pastangų, tačiau labai svarbi ir kita Vydūno mintis, kad gimtosios kalbos taip pat reikia mokytis, tik tada ji atskleis savyje paslėptus turtus. Tik gimtąja kalba galima apsaityti viską, ką mąstai, ką jauti, ką žinai, tik gimtojoje kalboje išlieka tai, ką sukūrė protėviai ir perdavė ateinančioms kartoms. Tačiau Vydūnas buvo prieš netvarkingą, svetimų žodžių prikašiotą kalbą, nes „žodžiai, paimti iš kitų kalbų, labai retai tepaskaidrina mintį“^[10]. Mišrios kalbos vartotojai susiduria su dar didesnėmis kliūtimis, nes žodžiai atspindi sąmonę, o jiems tenka narplioti sąvokas, ateinančias iš skirtingų sąmonių. Jo manymu, „kalba labai aiškiai parodo, kas jau svetima ir kas jos neverta“^[11], tereikia gerai į save įsiklausyti. Jeigu nesama sąmonės ir kalbos ryšio, pakrinka visas žmogaus gyvenimas, nes „visur, kur kalbos maišosi, silpnėja dora“^[12]. Vydūnas atkreipė dėmesį į tokią kalbos ir kalbėtojų padėtį, kai žmogui kita kalba yra primetama. Tokiu atveju „tėra viena sąlyga, būtent ta, žadinti savyj tikrąjį žmogų, kuris prigimta kalba apsireikštų ir ją pašventintų ir stiprintų“^[13].

Vertingi Vydūno samprotavimai ir apie kalbos kaip tautos išskirtinumo žymenį. Analizuodamas konkretų vokiško žodžio *schmeckt* pavyzdį, jis teigia, kad kalba rodo tautos mąstymo savitumą, pasaulio supratimą: „Paduotas paveikslas parodo ir vieną vyriausių skirtumų lietuvių ir vokiečių kalbos dvasios. Vokiečių kalboj stojasi priekin veikimas, lietuvių kalboj būsena, padėtis, santykiai“^[14].

Taigi Vydūnui kalba yra minčių, jausmų raiškos, bendravimo priemonė, išskirtinė žmogaus savybė, sąmonės atspindys, tautinė savastis.

Panašiai kalbą suvokė ir krikščioniškosios krypties lietuvių filosofijos kūrėjas, poetas, religijos ir kultūros filosofijos veikalų autorius, Kauno, Freiburgo ir Miunsterio universitetų profesorius Antanas Maceina. Ypač svarbios jo mintys, kai pereinama prie konkrečių kalbėtojų, kai tas konkretus kalbėtojas kalba gimtąja kalba. Maceinai kalba taip pat yra pasaulio pažinimo priemonė, jam rūpi kalbos ir tautos ryšys, gimtosios kalbos svarba, nes per ją skleidžiasi žmogaus kaip tautos atstovo dora.

Maceinos mokytojas filosofas, pedagogas, paskutinis tarpukario Vytauto Didžiojo universiteto rektorius Stasys Šalkauskis dar labiau akcentavo kalbos ir tautos ryšį, omenyje turėdamas jau konkrečią – lietuvių kalbą. Šalkauskiui kalba yra toks svarbus kolektyvinės sąmonės reiškinys, kad jis atskiria vieną tautą nuo kitos,

parodo tautos individualybę, mąstymo, pasaulio suvokimo savitumą. Pabrėžiama, kad lietuvių kalba galima išreikšti ne tik sudėtingus filosofinius dalykus, bet ir jausmus, nes ji labai turtinga: „toks pat prigimtinis turtingumas, toks pats lankstumas, toks pats gebėjimas prisitaikyti prie pačių įvairiausių minties atspalvių“^[15]. Kalbėdamas apie kalbos turtingumą, raiškos galimybes, Šalkauskis akcentuoja liaudišką jos kilmę: „ši kalba beveik už nieką nėra skolinga intelektualams“^[16], tačiau pripažįsta, kad civilizacijos reikmės ją pritaiko intelektualai, vadinasi, jie ir yra tikrasis kalbos vystymosi variklis. Dar viena lietuvių kalbos ypatybė – jos archajiškumas: „ji išsaugojo, ir dar taip rūpestingai – o tuo negali pasigirti kitos indoeuropiečių kalbos – grynas bendros pirmųjų kalbos bendrines savybes“^[17].

Kitas 20 a. filosofas, redaktorius, kultūrininkas, gimęs ir augęs Lietuvoje, didesnę dalį savo gyvenimo praleidęs užsienyje, daugiausia JAV, pasišventęs filosofijai, lietuvių kultūrai ir tėvynei, Juozas Girnius žiūrėjo į kalbą kaip į socialinę reiškinį. Girniui kalba yra socialinis faktas, ji išskirtinai priklauso tik žmogui kaip dvasinei asmenybei, yra bendravimo, informacijos perteikimo priemonė. Socialiniu ir politiniu požiūriu svarbios Girniaus mintys apie tai, kad nors kalba yra labai svarbi tautos vidiniam ryšiui palaikyti, tačiau jos negalima tapatinti su tautybe, „istorija ir liudija, kad visos didžiosios tautos yra susidariusios įvairių kalbinių grupių susilydymu“^[18].

Šiandieninių filosofų ir politologų pamąstymai apie kalbą labiausia sukoncentruoti į gimtosios kalbos būtį. Jų kalbose aiškiai matyti glaudus tautos ir kalbos ryšys, kalba laikoma pagrindu lietuviškam pasaulėvaizdžiui atskleisti, siejama ne tik su konkrečia tauta, bet ir su gyvenamąja vieta, todėl būtina ją puoselėti; kalba laikoma pačiu tikriausiu ginklu priešintis okupacijai, priemone lietuvių išlaikyti. Apie kalbą mąstoma iš politinių pozicijų – ji yra valstybės politikos dalis. Kalbą, kaip ir tarpukario filosofai, jie mato kaip tautos dvasią, o gimtąją kalbą – kaip vienintelę žmogaus minčių išraiškos priemonę, nes kitomis kalbomis galima tik susikalbėti, bet ne mąstyti. Valstybė be kalbos neegzistuos, kalba yra mūsų tapatybės žymuo, ją reikia puoselėti, nes kalbos netekęs žmogus praranda pagrindą, ant kurio stovi. Kalba sutelkia žmones, kuriuos jungia bendra teritorija ir istorinis likimas.

Išanalizuoti duomenys^[19] leidžia teigti, kad lietuviui *kalba* yra:

bendravimo ir informacijos perdavimo priemonė. Bendraudamas žmogus gali ne tik perduoti informaciją, bet ir išreikšti nuomonę, ką nors įtikinti, paskleisti mintį. Bendraujant išryškėja ir kalbos kokybė: jeigu norima įtikinti, paveikti, informuoti, kalba turi būti aiški, suprantama, ištarta normaliu garsu ir tonu, antraip ji bus nesuprasta. Kalba gali kelti įtampą tarp pašnekovų, sukurti nedraugišką atmosferą, gali bendravimą apskritai nutraukti. Lietuvos jaunimas į kalbą ima žiūrėti kaip į įrankį ar instrumentą, kuris yra tarsi raktas nuo durų į komunikavimą, darbą, pasaulio pažinimą. Atsiranda naujas kalbos supratimas – darbo kalba. Pirmiausia kalba asocijuojasi su gimtąją kalba, ji dar suprantama ir kaip elementas, siejantis kalbos vartotojus, namus, tėvus, vadinasi, bendravimas apima tiek siauresnį, tiek platesnį bendravimo dalyvių ratą;

sąmonės ir minčių išraiška. Kad kalba yra tiesiog minčių reiškimo būdas, matyti ir tarminiuose pavyzdžiuose, ir literatūriniame diskurse, ir publicistikoje. Tokia reikšmė nurodoma ir žodynuose. O štai filosofiniame diskurse ypač pabrėžiamas kalbos ir sąmonės ryšys: kalba kyla iš žmogaus sąmonės; žodžiai atspindi sąmonę; jeigu nesama sąmonės ir kalbos ryšio, pakrinka visas žmogaus gyvenimas; kalba rodo mąstymo, pasaulio suvokimo savitumą. Kalba ir mintis viena kitą veikia, viena be kitos neegzistuoja, todėl kalboje ir yra harmonija;

identiteto žymuo. Kalba yra tautiškumo, kultūros dalis, padedanti perduoti papročius, kad ir kur gyventume. Ji yra tautos, kurios dalimi žmogus jaučiasi, kalba, jo šalies, valstybės kalba, visų tautos vertybių pagrindas. Lietuvoje gyvenančiam jaunimui ji yra identiteto, tėvynės, vienybės su kitais tautiečiais, laisvės ir net istorijos dalis, pagrindas, tam tikras simbolis ar ankstesnių kartų palikimas, todėl kalbą reikia saugoti. Šis palikimas suvokiamas kaip tikros valstybės, šalies požymis ar žmogaus, o kartu ir visos tautos turtas. Kalba sutelkia žmones, kuriuos jungia bendra teritorija ir istorinis likimas;

sistema. Sistemos supratimas čia kiek kitoks negu žodyno – tai ne tik žodžių bei garsų sistema, bet ir kūno kalba bei gestai, galų gale kalba yra ir programavimo kalbos, dirbtinis intelektas;

žmogaus kultūros požymis. Arba, kaip įvardijo Lietuvos jaunimas, – žmogaus kultūros, socialinio sluoksnio požymis, t. y. tam tikra vizitinė kortelė. Ir iš kitų koncepto dalių matyti, kad iš kalbos gali pažinti žmogaus protą, išsilavinimą, brandą, ji skatina intelekto vystymąsi;

gyvybės, sveikatos ženklas. Kalba yra vienas iš žmogaus gyvybės požymių, sugebėjimas artikuliuoti ir tarti žodžius – sveikatos matas. Nors tai ne sąvokos branduolys, o periferija, tai yra reikšminga koncepto analizei;

ne žmogaus kalba. Tai taip pat periferija, nes tokį reikšmės atspalvį galima pamatyti tik tam tikruose tekstuose. Pvz., literatūra pasitelkia visas kalbos raiškos išgales, todėl joje kalba nėra vien žmogaus ypatybė. Čia kalbėti gali viskas, ką aprėpia žmogaus juslės: medžiai, reiškiniai, dar ypatingesnė gyvūnų kalba, ypač tų, su kuriais žmogus susijęs sakraliniais ryšiais.

Apibendrinimas

Kalba yra raktas į tautos dvasinį pasaulį, jos pasaulio sampratą, kultūrą, vertybių sistemą, tad analizė atskleidė gerokai daugiau, negu pasakyta aprašant bazinius sąvokų sindromus. Lietuviai kalba yra visų tautos vertybių pagrindas. Ji kyla iš žmogaus sąmonės, tačiau galimybė reikšti garsus, iš kurių susidaro kalba, suteikta tik žmogui, tad žodžiui dar reikia ir kūno. Kalbos galia didžiulė, ji yra žmonijos galybės pasireiškimas, todėl ta galia turi sklisti tik iš tyrų minčių, pareigos žmonijai supratimo – tik tada ji daro stebuklus. Kalba kinta, ji keičiasi kartu su žmogumi, su socialiniu ir ekonominiu valstybės gyvenimu – nekintanti kalba gali tapti valstybės ir tautos kultūrinio vystymosi stabdžiu. Jeigu žmogus nėra vienovėje su kalba, tampa savotišku invalidu. Valstybė be kalbos neegzistuoja, kalba yra mūsų tapatybės žymuo, ją reikia puoselėti, nes kalbos netekęs žmogus praranda pagrindą, ant kurio stovi.

Literatūra

Girnius, Juozas. *Raštai* t. III. Vilnius, 1995.

Smoczyński, Wojciech. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. 2 patikslintas ir papildytas leidimas. Prieiga: <https://dl.dropboxusercontent.com/u/21280621/Smo%D1%81zy%C5%84ski%20W.%20>, 2016

Šalkauskis, Stasys. *Raštai*. T. IV, Vilnius, 1995.

Vydūnas. *Raštai*. T. II, Vilnius, 1990.

Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė, prieiga per internetą:
<http://etimologija.baltnexus>.

IRENA SMETONIENĖ yra Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto profesorė, retoriniu ir stilistiniu požiūriu tyrinėja reklamą, domisi kalbos norminimo istorija ir teorija, semantikos, kultūrinės lingvistikos dalykais, publikavo per 30 šių sričių mokslinių straipsnių, yra išleidusi monografiją „Reklama... Reklama? Reklama!“ (2009), taip pat yra monografijų „Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje“ (2017) ir „Kalba. Tauta. Valstybė“ (2019) bendraautorė.

MARIUS SMETONA yra Vilniaus universiteto Filologijos fakulteto asistentas, 2015 m. apgynė daktaro disertaciją „Lietuvių kalbos eufemizmai. Raiška ir motyvacija“. Moksliniai interesai: etnolingvistika, retorika, šiuolaikinė lietuvių kalba, baltų mitologija, liaudies kultūra, genealogija, senieji raštai. Jis yra 19 straipsnių autorius, monografijų „Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje“ (2017) ir „Kalba. Tauta. Valstybė“ (2019) bendraautoris.

[1] kalbà 4 p.a. 1. 'mowa', 2. 'język', 3. 'przemówienie, mowa', 4. 'rozmowa', pl. kalbos 'słuchy, pogłoski' — drw. postwerbalny od kalbù, kalbėti 'mówić' (zob. s.v.). (Smoczyński 2016, 471) Tiesa, lietuvių kalboje yra veiksmažodis *kalbti*, -sta, -o, vartojamas reikšme 'pradėti kalbėti'. Tiesą sakant, visi kalbėjimą reiškiantys žodžiai yra susiję su šaknimi kalb-. Tai bus matoma toliau analizuojant kalbos ir kalbėjimo sinonimus.

[2] *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*.

[3] *Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė*.

[4] Smoczyński, *Słownik etymologiczny języka litewskiego*, 1383.

[5] Tai ypač ryškiai buvo matyti tyrinėjant EUROPOS konceptą. Žr. K. Rutkowska,

M. Smetona, I. Smetonienė. Vertybės lietuvių pasaulėvaizdyje. 2017, 176-197.

^[6] Vydūnas, *Raštai*, 137.

^[7] Ibid., 276.

^[8] Ibid., 139.

^[9] Ibid., 140.

^[10] Ibid., 147.

^[11] Ibid., 149.

^[12] Ibid., 149.

^[13] Ibid., 152.

^[14] Ibid., 149.

^[15] Šalkauskis, *Raštai*, 45.

^[16] Ibid., 47.

^[17] Ibid., 48.

^[18] Girnius, *Raštai*, 33.

^[19] Išsami KALBOS koncepto analizė, šios sąvokos formavimosi ypatybės aptartos 2019 m. pasirodžiusioje monografijoje „Kalba. Tauta. Valstybė“ (I. Smetonienė, M. Smetona, K. Rutkovska. *Kalba. Tauta. Valstybė*. Vilnius, 2019).

Straipsnių ciklas „Lietuvių kalbos naujovės ir įdomybės“. Straipsnį rėmė Valstybinė lietuvių kalbos komisija.

Jei norėtumėte publikuoti visą straipsnį ar jo dalį, prašome nurodyti informacijos

šaltinį ir autorių.

pasaulioplietuvis.lt